

Milan Mihaljević:
Slavenska poredbena gramatika, 2. dio: Morfologija, Prozodija, Slavenska pradomovina, Školska knjiga, Zagreb 2014.

Dvanaest godina otkako se pojavio prvi svezak *Slavenske poredbene gramatike* Milana Mihaljevića, s metodološkim uvodom i pregledom fonološkog razvoja, suvremena je hrvatska filologija nedavno dobila iz istog pera i svezak posvećen slijedećoj razini jezikoslovnog opisa — morfologiji, prozodiji kao govorenoj dimenziji jezika, te povijesnim rekonstrukcijama smještaja slavenske pradomovine. Premda je u visokoškolskoj nastavi slavističkih, filoloških u najužem smislu riječi, kolegija na hrvatskim sveučilištima prvi dio Mihaljevićeve gramatike odigrao kolosalnu ulogu, utoliko više što se poklopio s godinama kada su i naši drugi poredbeni lingvisti objavljivali priručnike utemeljene na recentnim istraživanjima (Matasović, Kapović), izdavanje drugog dijela potvrdilo je važnost suvremenog podučavanja, a i proučavanja, dijakronijskih (razvojnih) dimenzija u motrenju povijesti hrvatskoga i drugih slavenskih jezika, i omogućilo nov, s obzirom na neospornu posvemašnju krizu filologije, prijeko potreban zalet. Potreba za tim zasigurno proizlazi iz bogate tradicije istovrsnih slavističkih i indoeuropeističkih istraživanja odnosno velikih dosega postignutih na tom polju kroz posljednja otprilike dva stoljeća, no ne dako kao puki ustupak tradiciji. Suvremena lingvistika posve razumije kako se bit jezičnog funkcioniranja ne ogleda samo u promjenama koje se zbivaju na ravni sinkronog opisa, na čemu su inzistirali ponajprije strukturalisti i njihovi nasljednici, nego i kroz vrijeme — u različitim razmjerima i na različitim razinama s obzirom na dužinu motrenih vremenske odsječaka. Štoviše, i kada se u suvremenim gramatikama inzistira na “čistoći” sinkronijskoga opisa, mnogošta ostaje nerazumljivo ne posegne li se za tumačenjima povijesnojezičnih zakonitosti (npr. pri tumačenju palatalizacije, odnosa prema sibilizaciji (II. palatalizaciji), nepostojanoga *a* i sl.). Elementarno razumijevanje da se svaka jezična promjena na razini sustava pojavljuje, traje i prestaje djelovati u određenom vremenskom protegu, da je nastanak većine njih uvjetovan prethodnima, kao što i one uvjetuju mnoge (a neke i “brane”), te da upravo usporedo s rekonstruiranjem praoblika, prije provođenja promjena, ustvrđujemo i stupanj i mjeru različitosti ili sličnosti prema drugim jezicima (motreći izoglose koje upućuju na proširenost pojedinih osobina), osovinski su razlozi zašto u temeljno obrazovanje svakog filologa, time naprimjer i profesora hrvatskoga jezika

i književnosti, treba ugraditi ova dijakronijska znanja. I ovaj drugi svezak *Slavenske poredbene gramatike*, baš kao i prvi, Milan je Mihaljević naime postavio na temelju svojih predavanja studentima diplomskoga studija kroatistike na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Na preddiplomskome studiju pak, u okviru predavanja iz Staroslavenskoga jezika, prvi je svezak — s gradivom iz fonologije — na popisu obvezne literature. Napomenimo još da su ocjenitelji ove knjige akademik Stjepan Damjanović, akademik Radoslav Katičić te prof. dr. Dubravka Sesar, sve redom i vrsni predavači.

Poglavlje o morfologiji započinje preciznim predočavanjem metodologije i terminologije, što i očekujemo od autora — ugledna jezičnog teoretičara i praktičara, dobro upoznata sa suvremenim jezikoslovnim strujanjima i očekivanjima, koji je u dijakronijsku lingvistiku krenuo nakon što je u generativni opis crkvenoslavenskoga jezika, kao i suvremenog hrvatskoga standarda, već ugradio golem doprinos. Pregled kreće uobičajenim slijedom, od imenica, preko zamjenica i pridjeva te brojeva, do glagola. Nepromjenljive riječi, upravo zbog usmjerenosti na fleksijsku morfologiju (a ne derivacijsku), ovdje nisu obrađene. Prije nego što se usmjerio na usporedbe i rekonstrukcije imeničkih oblika autor, marom iskusnog predavača, predočio je ključne jezične kategorije koje pripadaju imenicama (rod i živost, broj, padež, te sklonidbene tipove). Upravo u takvu kategorijalnu konceptu, koji će se dosljedno i temeljito, sukladno potrebama koje proizlaze iz fokusiranih morfoloških posebnosti, primjenjivati kroz čitav opis mnogih morfoloških varijeteta, pronalazimo temeljnu vrlinu ovog priručnika. Tako je naprimjer utemeljeno razlikovanje semantičke od sintaktičke optike (sročnosti) pri opisu roda, pri čemu je ta druga ključna za definiranje gramatičke mjere ove jezične kategorije. Kako bi se uspostavila jednostavnija veza između sročnih razreda i rodova, predlaže se — naprimjer — uvođenje kategorije podrodova, dvorodnosti, heterorodnosti i sl. Nema nikakve sumnje, autorovo vladanje sintaksom, i ne samo u generativnom vidu, obilježilo je pročišćavanje mnogih pojmova. Iskorak u indoeuropeistiku očigledan je, također, i kroz često razmatranje, pogotovo kad je riječ o poglavljima o kategorijama, i usporedbama sa suvremenim europskim jezicima koji ne pripadaju slavenskoj grani, a za primjerima se poseže i u najstarije zabilježene indoeuropske jezike (npr. hetitski koji ima samo opći i srednji rod) kako bi se približilo najstarijem indoeuropskom stanju. Razlikovanje po živosti uvrstilo se tek u kasnom praslavenskom razdoblju, u vremenu iz kojeg već raspoložemo pisanim tekstovima, dakle iz XI. stoljeća. Sukladno metodama poredbene gramatike, kad su kategorijalni opisi posrijedi, donosi se pregled stanja u slavenskim jezicima. Doznajemo tako da samo u bugarskome i makedonskome

jeziku, koji su — kako je dobro poznato — izgubili sklonidbu, ne postoji živost kao kategorija, da u istočnim slavenskim jezicima obuhvaća sva tri roda (i u množini), dok se u zapadnim i južnim slavenskim jezicima svela samo na muški rod. Razvoj opozicije po živosti (uporabom genitivnog oblika za direktni objekt za živo) Mihaljević također pronalazi u sintaksi, u postupnom dokidanju razlika između nominativa i akuzativa u jedini muškoga roda, odnosno u formalnom nerazlikovanju subjekta i objekta (što je uvjetovano poviješću fonoloških promjena), a to se moralo nadomjestiti prije svega u imenica muškog roda za živo, zacijelo slijedeći model koji se prvo razvio u ličnih zamjenica (genitivni oblik u akuzativ). Isto tako, i potpoglavlje o brojevima započinje predočenjem ove kategorije na razini sinkronog opisa, pa slijedi opis raznorodnosti u slavenskim jezicima i rekonstrukcija u praindoeuropskome. Uz tradicionalne teorije o tri broja u praindoeuropskom navode se i novije prema kojima su se dvojina i množina razvile vrlo kasno, kad je taj prajezik već bio dijalekatski razdužen. Kao etimološko vrelo za množinske i dvojinske nastavke navode se deiktičke čestice (prema Brugmannu). Oslanjajući se i na vlastita bogata istraživanja uporabe dvojine u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku, precizno se navodi redoslijed gubljenja ovog broja i s obzirom na sintaktički i semantički tip sročnosti, s obzirom na parnost i dvojnost, slobodnu i vezanu inačicu dvojine itd. Raspravlja se i o terminologiji, naprimjer — koliko su ostaci dvojine zapravo »posebni množinski oblici« i je li primjereno rabiti na razini suvremenog sinkronog opisa ovu kategoriju. Čuvanje dvojine u slovenskom jeziku tumači se ponovno promjenom na sintaktičkoj sceni — pojavama novih nominativa ličnih zamjenica koji su nastali povezivanjem nominativa množine i broja dva (*midva, vidva*). Razvoj i upotrebljivost dvojinskih nastavaka u drugim deklinacijama (npr. u DLI imenica u hrvatskome) Mihaljević promatra kroz prizmu svojevrstne konkurencije oblika odnosno promoviranje funkcionalnosti jednih kad izgube primarnu funkciju. Kao i u prvom — fonološkom dijelu *Poredbene gramatike* velika se pozornost posvećuje ne samo relativnoj, nego i apsolutnoj kronologiji: nestanak slobodne dvojine tako se u slavenskim jezicima smješta ne prije 13. stoljeća, a postupnost nestanka tumači se uz pomoć metodologije Praške lingvističke škole (od gubljenja relevantnosti, preko gubljenja funkcija do nestanka oblika). Osobito je važno uočiti, ističe autor, kako je gubljenje dvojine započelo upravo kod zamjenica prvoga i drugoga lica, tj. »na vrhu ljestvice živosti (i sročnosti)« (str. 30). Zanimljivo je da su južnoslavenski jezici konzervativniji, pa čuvaju podosta dvojinskih oblika, za razliku od zapadnoslavenskih i istočnoslavenskih jezika gdje joj više nema ni formalnog traga. U potpoglavlje o kategoriji pa-

deža Mihaljević također kreće s preciznim definiranjem njegove sintaktičke biti, sve od tumačenja latinskog naziva *casus* (prema lat. *cado, cadere* u značenju ‘padati’); razmatra pitanje njihova broja u pojedinim jezicima, spominje osam rekonstruiranih u praindoeuropskome, odnosno sedam u praslavenskome, raspravlja o statusu vokativa kao neobilježenog padeža, “polaznosti” nominativa (otkad je u m. rodu jednine razvio nulti nastavak), postupnom gubljenju padeža u bugarskome i makedonskome (s čuvanjem, uz nominativ, dativa i akuzativa u ličnih zamjenica). Povodivši se za sintaktičkom optikom, Mihaljević nerado piše da su padeži nestali, pa radije navodi kako se izražavaju sintaktičkim, a ne morfološkim sredstvima. Slijedi i pregled gubljenja vokativa u slavenskim jezicima, pa se navode i primjeri petrificiranih oblika (npr. *Bože* u ruskome jeziku). Sukladno povijesnoj dinamici, Mihaljević navodi i vrlo zanimljive primjere nastanka novih padeža, npr. nove oblike vokativa u ruskome (gdje povijesno sjećanje na nekadašnju uporabu ovog padeža i ne može postojati, ne računamo li rijetke primjere poput *Bože* i sl.), razvijanje posebnih nastavaka za partitivni genitiv u lužičkosrpskome i ruskome itd. Primjeri u hrvatskome također bi se mogli pronaći, pogotovo zbog poticaja koji nude međudijalekatski kontakti, pa supostojanje različitih inačica može uroditi i specifikiranjem pojedinih.

Skлонidbeni tipovi u praslavenskom razvrstavali su se na temelju osnova manje-više naslijeđenih iz praindoeuropskoga. U mnogim staroslavenskim gramatikama nasljeđuje se upravo takav model, iako se sve više koristi autonomni model gdje se govori o glavnim i sporednim promjenama. No, i u tom posljednjem slučaju, vrlo brzo u potpodjelama deklinacijskih razreda dolazi do obraćanja nijansiranosti tradicionalne podjele po osnovama (o-osnove, a-osnove, i-osnove, v-osnove, konsonantske...). Bez razumijevanja povijesti fonoloških promjena ne mogu se uopće razumjeti razlike između pripadnosti imenica istog oblika promjenama po različitim osnovama (npr. jednosložne imenice muškog roda sa suglasničkim završetkom (*rabv, synv, gostv*) pripadaju različitim deklinacijama). S tih pozicija autor pristupa opisu svih osnova, izvodi usporedbe prema njihovu opstanku u drugim indoeuropskim jezicima, procjenjuje stupanj njihove zastupljenosti u praslavenskome, eventualnu semantičku specijaliziranost (npr. za apstraktne pojmove, ili pak za mlado od životinje ili čovjeka), razmatra odnos između osnova i rodova i sl. U poglavlju o sklonidbama navodi primjere deklinacija po svim osnovama i izvodi ih prema praindoeuropskome, dakako uz pomoć svih fonoloških promjena poznatih iz prvoga sveska *Gramatike*. Za takvo izvođenje nužna je visoka indoeuropeistička kompetencija i iznimna upućenost u relevantnu svjetsku li-

teraturu. Poznajući povijest razmatranja problema, Mihaljević ih pregledno predočuje, izbjegavajući vlastito opredjeljenje, ali suptilno sugerirajući vlastitu sklonost određenom tumačenju (usp. npr. stavove Fortunatova i Leskiena o oblikovanju nultog nastavka za N jd. m. roda o-osnova, str. 55–57).

Kod poglavlja o zamjenicama ponavlja se isti metodološki obrazac: od preciznog gramatičkog definiranja vrste riječi i terminološke razrade prema tipovima sklonidbe. Razlika po deklinacijskim osnovama precizno se dovodi u vezu s funkcijama zamjenicama, ovisno o tomu kako se “ponašaju” u rečenici – kao imenice odnosno kao determinatori, pridjevi ili kvantifikatori. Dobro je poznato da lične zamjenice u praslavenskome zapravo slijede nominalni tip deklinacije (a najbliže su ja-promjeni), te da je u hrvatskome jeziku, kao i ostalima standardnima utemeljenima na novoštokavštini, ona najbliža paradigmi deklinacije ja-osnova. Bit lica kao gramatičke kategorije upravo je u sferi deiktičnosti. Autor upozorava i na supletizam osnova u ličnih zamjenica, što je dakako indoeuropsko naslijeđe (i što se precizno dokumentira nizom primjera); na vezanost kategorije roda samo uz treće lice (zanimljivi su primjeri rijetkih jezika gdje se rod razlikuje u prvom i drugom licu, što je u osnovi zalihosna informacija). Apostrofiraju se velika uloga E. Benvenistea kad je ustvrdio da treće lice zapravo i nije lice, odnosno kako između prva dva lica i trećega stoji suštinska razlika (»shifters« prema Jakobsonu nasuprot deiktičkim anaforičkim iskazima), što se i ogleda u razlici deklinacijskih tipova (nominalni / pronominalni). Znatan dio poglavlja posvećen je etimologiziranju oblika, sve od praindoeuropskoga, pogotovo kod podrijetla »problematičnog početnog *a*« u prvom licu jednine, pitanje gubljenja protetskoga *j* u nekim slavenskim jezicima, pitanje otpadanja završnoga *z* (Arumaa); posreduje se više teorija o podrijetlu velara u praobliku **eg'(h)om*, osobito onoj K. G. Krasuhina o kasnijem postanju nominativnog oblika. Da je pak morfem **eg'* zapravo najstariji oblik zamjenice 1. lica jednine smatra, kako navodi sam Mihaljević, i R. Matasović. Isto tako razvijaju se i podrijetla oblika u ostalim brojevima i padežima povratne zamjenice. Mihaljević uvijek uz navođenje zastupljenih teorija iznosi i vlastitu procjenu njihovih vjerojatnosti, osobitu pozornost usmjerujući na radove naših poredbenih lingvista, posebice M. Kapovića, koji je poredbenim istraživanjima prozodijskih vrijednosti bitno pridonio razumijevanju mnogih etimologija. Pokazne zamjenice, za razliku od ličnih, obilježava nedostatak kategorije lica, a prisutnost kategorije roda. Autor polazi od razmatranja deiktičnosti, i uspoređuje stanje iz slavenskih jezika s nekim drugim indoeuropskima, od kojih neki imaju čak i četiri stupnja udaljenosti. Zanimljiva je njegova tvrdnja kako je posve

moguće da se u starijim razdobljima praindoeuropskoga pokazne zamjenice zapravo i nisu sklanjale, već su funkcionirale tek kao pokazne čestice. Jedna od još nedovoljno dobro protumačenih slavenskih inovacija jest i genitivni nastavak *-go*, dok se stari nastavak **-so* sačuvao samo kod upitne zamjenice *česo*. Razmatra pitanje je li *-g-* zapravo zamjena za stari *-s-*, ili je pak izvorno izveden (prema: Schelesniker, Arumaa, Miklošič, Fortunatov...). Slično se, po metodologiji i intenzitetu, tretiraju i anaforička i odnosna zamjenica, upitne i neodređene zamjenice (pa se tako napominje da se upravo od razlikovanja njihove uporabe za živo i neživo razvija opozicija po živosti).

Kako je i očekivano, nakon iscrpnog pregleda imeničkih i zamjениčkih kategorija, te etimologiziranja praslavenskih oblika, poglavlje se o pridjevima može usmjeriti tek na posebnosti koje razvija ova vrsta riječi. Podsjećamo, u inoeuropskom prajeziku oni se isprva i nisu razlikovali od imenica, a s vremenom posebnu kategorijalnost stječu razlikujući se po rodovima. Posebna se pozornost usmjerava pitanju podrijetla složene sklonidbe određenih pridjeva, koja je i bila uvedena još u baltoslavenskom razdoblju. Kontinuitet razlikovanja pridjeva u gramatičkim opisima Mihaljević prati još od 17. stoljeća, konkretnije — od zabilježbi Jurja Križanića koji je uočio ovo razlikovanje u tekstovima. Tumačenja razlikovanja i tvorbe vodi od Dobrovškoga, Miklošiča odnosno tradicionalne *teorije člana* koja je obilježila 19. stoljeća, Horáleka i Dostála i njihove *morfološke teorije, atributivo-predikativne teorije* R. Růžičke, te Kurzove *specifičnodeterminacijske teorije*. I kod teme o komparaciji autor meritorno raspravlja o mogućnostima rekonstruiranja u praindoeuropskome, a posebno se navodi i prilično različita tvorba superlativa upravo u slavenskim jezicima.

Poglavlje o brojevima, glavnima i rednima, unatoč velikoj raznolikosti, razmjerno je kratko, upravo zbog oslanjanja njihove tvorbe i deklinacije na imeničke i pridjevske modele. Najveći dio teksta zato je posvećen etimologiziranju osnovnih brojeva, te izvođenju izvornih sintaktičkih funkcija, kao i pitanju dokidanja deklinabilnosti viših brojeva, uz predočenje vrlo šarolika stanja u slavenskim jezicima.

Najveće je poglavlje dakako o glagolima, u njemu se prvo raspravlja o kategorijama poznatima iz imenskih i zamjениčkih riječi: licu, broju i rodu, zastupljenima zasigurno u drugačijem, pa i suženom opsegu. U prepoznavanju glagolskih osnova i Mihaljević ističe presudnu važnost trećeg lica kao “nelica”, oslobođenog deiktčnosti prvih dvaju. Jednu od ključnih glagolskih kategorija — onu vremena — određuje s obzirom na deiktčko središte. Rijetki su, piše, jezici gdje vrijeme nije gramatikalizirano, gdje se svodi na izražavanje samo leksičkim sredstvima. Rijetki su također oni

koji gramatikaliziraju i razmjernu udaljenost događaja od deiktičkog središta, ne samo odnos prije, istodobno ili poslije. Kroz inzistiranje na opreci *prošlost* – *neprošlost* tumači se i mogućnost, iskorištena u mnogim indoeuropskim jezicima, da se oblicima za sadašnjost izražava i budućnost. Unatoč dugoj tradiciji poredbenih jezičnih istraživanja, još se uvijek ne može s većim stupnjem pouzdanosti navesti koliko je praindoeuropski imao vremena: tradicionalno se spominje između tri (prezent, aorist, perfekt) i šest (s dodanim futurom, imperfektom i pluskvamperfektom). S obzirom na to da je riječ o vrlo prepoznatljivoj osobini upravo slavenskih jezika (praslavenskoga), svaki će čitatelj sa zanimanjem usmjeriti pozornost na potpoglavlje o glagolskom vidu, kategoriji također povezanoj s vremenom, i to u smislu »unutarnje organizacije« riječi. Gledajući tako, može se reći da svršeni glagoli opisuju događaj izvana, a nesvršeni iznutra. Gramatikalizacija ove kategorije prepoznatljiva je prije svega uporabom derivacijskih sredstava. Svi slavenski jezici, osim bugarskoga i makedonskoga, svjedoče dokidanje uporabe aorista i imperfekta, razlike koja i počiva ponajprije na opoziciji glagola po vidu. Iako je vidska opreka praindoeuropskoga postanja, kako piše Mihaljević, slavenski je imperfekt zasigurno »znatno kasnijeg postanja«. Još je zanimljivija tvrdnja da je kategorija vida u praindoeuropskom starija od kategorije vremena, te da su se svršeni oblici koristili za izražavanje prošlog vremena, a nesvršeni sadašnjeg (Erhart). A uporaba vidske opozicije, gdje se ono ne odnosi samo na prošlo vrijeme, vjerojatno je rezultat kasnijeg razvoja, podudarnog s baltičkim razvojem. Specifikacija pak sufiksa za oba vida posebna je slavenska pojava. Što se pak lika (stanja) tiče, Mihaljević navodi da je za praindoeuropski osnovna razlika bila između aktiva i medija (lik u kojem se izriče radnja, stanje ili zbiivanje, »čija je pozornica samo subjekt i njegovo područje«), a ne između aktiva i pasiva.

Jedna od temeljnih tvrdnji ovog prikaza, kako Mihaljević u poredbenom prikazu slavenskih jezika seže duboko u praindoeuropsko stanje, dobro se dokumentira upravo u potpoglavlju o indoeuropskom glagolskom sustavu (u pogledu zastupljenih kategorija i raspona oblika), gdje ne nedostaju primjeri iz hetitskoga, gotskoga, toharskoga i sl., kako bi se čvršće utemeljile spoznaje o praslavenskome, čiji je glagolski sustav predočen u zasebnom, opsežnijem potpoglavlju. Posve su jasno predočeni smjerovi razvoja koji su doveli do stanja u praslavenskom, gubljenje nekih kategorija (npr. medij), nastanak drugih (npr. kondicionala), razvoj na drugačijim "tračnicama" (participi nadržavaju funkcije glagolskih pridjeva kakve su imali u praindoeuropskome) itd. Slični opisi slijede o glagolskim osnovama i klasifikacijama glagola, precizno se tumače, uz pregled najznačaj-

njih tradicionalnih izvođenja. Pored infinitivne i prezentske osnove navodi se i Jakobsonov model, »temeljnu osnovu«, koji je on iznašao za ruski jezik. Mihaljeviću je ovaj model blizak po generativnom konceptu u koji je i sam velikim dijelom svoje biografije uključen, jer — kako kaže — »generativni fonološki opisi slavenskih jezika služe se takvom klasifikacijom«. Na pedesetak stranica slijedi razgranat opis (od tvorbe, razvrstavanja po osnovama, do konkretnih usporedbi u slavenskim jezicima i etimologije) svih glagolskih oblika, od prezenta pa sve do pasiva, te posebno izdvojenih na kraju — infinitiva i supina.

Slaba zastupljenost preglednih, a i istraživačkih tema iz povijesne prozodije (pogotovo do nedavne objave knjige Mate Kapovića *Povijest hrvatske akcentuacije*, Zagreb 2015.) osobito usmjerava pozornost svakog kroatista na poglavlje o praslavenskoj prozodiji, pogotovo zna li se da jedino zapadni južnoslavenski jezici (kojima pripada i hrvatski) imaju kao razlikovna sva tri prozodijska obilježja: intenzitet, intonaciju i kvalitetu, upravo kao i praslavenski. Mihaljević je ovu cjelinu podijelio po glavnim temama: intonacija, paradigmatski i kategorijalni naglasni sustavi, praslavenske naglasne paradigme, naglašavanje izvedenica, baltoslavenski naglasni sustav, naglasni sustav od indoeuropskoga do baltoslavenskoga, generativni opis praslavenskoga naglasaka, te prikaz razvoja prozodije od praslavenskoga do suvremenih slavenskih jezika.

Svojoj je poredbenoj gramatici Mihaljević, misleći zacijelo i prije svega na svoje studente, priključio na samom kraju i poglavlje o slavenskoj pradamovini, razumijevajući da se vizualizacijom prostora i kretanja Slavena, njihova dodirivanja s drugim jezicima, i same jezične promjene (u genetskom i kontaktnom smislu) mogu bolje razumjeti. Pregled i raspravljanje započinje navođenjem osnovnih povijesnih izvora koji spominju Slavene (u više naziva), navodi ključne arheološke spoznaje koje se dovode u vezu s materijalnom kulturom Slavena, što donekle omogućava i praćenje smjera njihova kretanja u fokusiranim odsječcima povijesti. Na jezikoslovnome planu u istom su zadatku ključne etimologija i onomastika (a osobito toponimija i hidronimija). Navodi i teze novijih radova koji izražavaju i sumnje u ključnost hidronimije kao najpouzdanije indikacije o domicilnosti slavenskog prostora (Popowska-Taborska, O. N. Trubačev), osobito mikrohidronima, pa i gustoće razmještaja kao čvrsta pokazatelja "izvornosti" slavenskog prostora. Kroz pregled glavnih pretpostavki s područja leksičke rekonstrukcije, Mihaljević prenosi sumnje nekih suvremenih istraživača u već uvriježene kulturološke rekonstrukcije (npr. u beziznimnost relevantnosti načela *ex silentio*). Naprimjer, navodi se — suprotno tradicionalnim polazištima — da se može rekonstruirati puno primjera posuđivanja rije-

či za koje je postojala i domaća istovrijednica (Walczak), da odsutnost domaće riječi u jezicima potomcima, kao i u prajeziku, ne znači da govornici nisu poznavali pojam za koji nema domaće riječi, i sl. Pozornost se obraća i na procese, vrijeme i prostore, gdje je moglo doći do brojnog posuđivanja iz iranskih, germanskih, italskih jezika.

I na samom kraju uslijedilo je potpoglavlje o teorijama o slavenskoj pradomovini. Uz pregled svih teorija za koje znamo, doznajemo i strukturirane pojedinosti o blagim ili krupnijim pomacima njezina smještaja, u odnosu na tradicionalnu, već dobro etabliranu tezu o prostoru nedaleko »iza Karpata«, u radovima autora koji produciraju posljednjih desetljeća (npr. Mańczak, Walczak, Udolph). Mihaljević tek blago upozorava na pretjeranost nekih pojednostavljanja u leksičkom rekonstruiranju kretanja Slavena (Kunstmann). Uz raspravljanje o pradomovini vezuje se i pitanje homogenosti praslavenskoga, pa se tako navode i sumnje, odnosno tvrdi se da homogeni praslavenski i nije dugo postojao, te da je vjerojatno funkcionirao kao *lingua franca* Avarskoga kaganata (Lunt, Holzer).

Svi temeljni priručnici unutar pojedine nacionalne filologije ili općenitijih slavističkih okvira, kakva je upravo ova knjiga, odupiru se nekim uvriježenim vremenskim zakonitostima, kako u kreativnom smislu — kroz vrijeme koje je potrebno da knjiga nastane (nakon desetljeća profesionalnog, istraživačkog i predavačkog, autorova iskustva), tako i u njezinoj strukovnoj recepciji. Već i dosta vremena koliko je proteklo od pisanja ovog prikaza u odnosu na vrijeme objavljivanja svjedoči da njezino temeljito čitanje ne može biti niti brzo niti lako. Nije pretjerano ustvrditi da je došlo doba kada veliki i značajni plodovi suvremene hrvatske filologije nalaze manje čitatelja nego ikad prije, kada se u najboljem slučaju mogu brojiti tek u stotinama, a i oni kojima su namijenjeni i koji donekle raspoložu osnovnim slavističkim kompetencijama nerijetko fokus imaju na drugim filološkim područjima, najčešće upravo onima “praktičnijima”, odnosno onima koji se nazivaju, u duhu vremena, “vještinama”, a tako je i s osnovnim tendencijama u oblikovanju studentskih kompetencija na studijima nacionalnih (slavenskih) filologija. Vrijednost stoga ovakvih priručnika, sasvim je sigurno, morat će se prepoznavati i kroz objavljivanje na engleskom jeziku, a svoju punu vrijednost zaživjet će — nadamo se — s vremenom. Premda se već stoljećima ponavlja tvrdnja kako je svaki slavist kadar čitati svaki slavenski jezik, i relevantnost ovakvih naslova za indoeuropeistiku, pa i činjenica da većina današnjih slavista znatno bolje vlada engleskim, nego bilo kojim drugim slavenskim jezikom, govore u prilog nužnosti prevođenja ovog priručnika kojim se hrvatska slavistika, i uopće naša filologija, danas itekako ima ponositi.

Nekoliko stotina na kraju knjige nabrojanih bibliografskih jedinica kojima se koristio, od najstarijih relevantnih do posve recentnih, precizno i bogato citiranje, jasno razlučivanje prenošenih spoznaja od vlastita konkretnog i intepretativnog doprinosa, te iskazana vještina postupnog i jasnog podučavanja složena povijesnojezičnog gradiva, jamstvo su da će ova knjiga biti višestruko korisna: i istraživačima visokog stručnog registra, ali i svima onima koje ne zadovoljavaju jednostavna tumačenja s uporištem isključivo u sinkroniji utemeljenih gramatika.

Proučavanje i poučavanje hrvatskoga jezika nakon objavljivanja ovakve knjige — koju smo zajedno s još nekim drugim naslovima naših suvremenih poredbenih lingvista (ponajviše Matasovića i Kapovića) čekali desetljećima — više dakle ne bi smjelo biti isto. Isključivost strukturalističke optike odavna je nadvladana, i danas je posve jasno da se jezik ne može razumjeti ne poznaje li se zakonitost jezičnih promjena u vremenu. Ostaje ipak bojazan, nije li to dugo čekanje otupjelo zanimanja i spremnost hrvatske filologije, i u užem i u širem smislu riječi, nije li zapravo u praksi posve prevladala usmjerenost prema “upotrebljivijim” znanjima. Ili pak slijedi novo oživljavanje dubinskog razumijevanja jezičnog funkcioniranja, koje nužno podrazumijeva i dijakroniju. Vrijeme će to zasigurno pokazati. Zacijelo ne tako brzo, jer — kao što smo vidjeli i po ovoj Mihaljevićevoj knjizi — u filologiji ono teče sporije.

Mateo Žagar